

יוסף הירושלמי: משורר-חצר במאה הי"ג

בלוית לקט שירים

פנינה נוה

הספר, שזכה להערכה רבה ונחשב לאוצר בלום שראוי ללמוד ממנו וליטול ממנו דברי-שנינה היפים לנסיכות ומצבים שונים. וקרוב הוא שהק-דישו לנגיד יהודי מצרים, הוא דויד בן אברהם בן הרמב"ם (בערך 1222-1300), שעמד כארבעים שנה בראש קהילות ישראל במצרים. ולא דבר קטן הוא שעלם צעיר זכה לתשומת לבו, שבכך קנה לו מעמד והכרה, לבד מהיותו בן, תלמיד ואור-לי גם עוזר לגדול הפרשנים העברים בארצות ה-דוברות ערבית. מאז חיבר בקביעות דברי שיר לצרכי הפרט והכלל, שהרי זה היה תפקידו של משורר, שאומן לכל דבר היה, על הגאווה המקצו-עית והחובה המקצועית הכרוכות בכך. ככן ביתו של דויד נאמן היה לתפקיד זה גם כשהוכרח הלה עקב מחלוקת עם יריבים שהלשינו עליו לפני סולטן מצרים הממלוכי לבקש לו מחסה בממלכת האבירים הנוצרים שבארץ-ישראל, וישב בה כמה שנים עד שחזר לנגידותו בשנת 1289. כשישבו דויד ובני משפחתו בערי ארץ ישראל, שיגרו אליו תנחום ובנו יוסף איגרות תחנונים, שיוורשו גם הם לשוב למולדתם, ולא ייאלצו להוסיף לש-בת "בכור הברזל, במצרים", ואפשר שיוסף אמנם חזר לארץ לזמן-מה. הוא שוטט גם במקומות אחר-רים, כנראה גם בארץ ערב, שבה היה שרוי במצו-קה רבה משום שלא היה מקורב לאנשי המקום. בימי נדודיו כתב שיר מלא חרטה אל אביו אשר השאיר במרחקים. מכל מקום, כשחזרו דויד ופמ-לייתו לקאהיר, היה יוסף שם והקביל פניהם בשי-רי ברכה ואף באיגרת ארוכה שבה תיאר את המ-צב בקהילות. (איגרת זו היתה הדבר הראשון של יוסף הירושלמי שראה אור הדפוס, בשנת 1894 בכרך של חברת מקיצי נרדמים, על-ידי חיים בראדי. המלביה"ד תמה על שמצא במוזיאון הברי-טי בלונדון כתב-יד של משורר לא-נדוע, בנו של

ממרכוי התרבות העברית בימי-הביניים ידו-עה לנו מצרים בעיקר כמקום פעילותו של הרמ-ב"ם, ולכן נוטים אנו להתעלם מן הצדדים האחר-רים של היצירה העברית — בעברית ולא בער-בית — שנתפתחה שם. גם סופרים ומשוררים פע-לו בה, ובתוכם יוצרים חשובים מן האסכולה הספרדית. הן לא מקרה הוא, שדווקא במצרים נתגלו ברשותם של יחידים ובגניזות של בתי-כנסת אותם כתבי יד יקרים של משוררי ישראל ונמכרו במאה הקודמת לספריות הגדולות, ביחוד ברוסיה ובאנגליה, ולאספנים. אלא שמטבע הדב-רים הוא, שתשומת הלב הוקדשה תחילה לאריות שבחבורה, וכתביהם הגנוזים בארונות המוזיאור-נים והספריות זכו לגאולה, ולו גאולה שאינה של-מה. הללו ששמותיהם לא היו ידועים לחוקרים בני ארצות המערב הוסיפו להיות נשכחים, ורק פעם בפעם נזכרו באיזה ספר מקצועי. גדול משוררי הקראים, משה דרעי, למשל, אינו אלא שם גרידא אפילו לחוקרי הספרות, וכמוהו יוסף הירושלמי: אף-על-פי שזכה וכמה משיריו נדפ-סו, ידוע שמו אך למתי-מספר. מאמר זה והשי-רים המעטים המצורפים אליו באים לתקן מעוות זה, ולו במקצת (כתביו יצאו במהדורה מדעית בעתיד הקרוב).

יוסף הירושלמי נולד בשנת 1262 (הכ"ב), וסברה שירושלים אמנם היתה עיר-מולדתו. ודאי הוא שהיה בנו של תנחום הירושלמי, שאין ספק כי נולד בעיר הקודש ולא נטל הניכתו מאבותיו. אין אנו יודעים באיזו שנה ירדו תנחום ואשתו ובנו יוסף, ועמם אולי עוד בנים שהיו לו, למצ-רים, אך ודאי לא מאוחר משנת 1277 (הל"ז), שבה הקדיש העלם בן החמש-עשרה לאחד מראשי הק-הל באותה ארץ את ספר-הצימודים הגדול שלו, ספר ערוגות הבשמים. אין הוא מפרש למי הוקדש

וכאילו לא די במכת-גורל אחת, מתה עליו אמו כחמישה שבועות אחרי אביו, בחודש אב. נראה שיתמותו עוררה בלבו של בן העשרים-ושש חשש חמור למחסור, לפי שפנה אז לאחד מידידי אביו וביקש ממנו תמיכה. יתכן שהאיש תמך במשפחת המלומד המכובדת מכבר, ויוסף ביקש להבטיח לעצמו הכנסה זו גם להבא.

מה היה גורלו של יוסף אחרי מותו של דויד הנגיד, מה השירים שכתב ומה עלה בגורלם — כל אלה הן מן הסתומות לפי-שעה. כמובן, אפשר שפנה להוראה, או שחיבר עוד ספרים. עם אלה נמנה בוודאי הפירוש הערבי לספר ערוגות הבש-מים, העוסק בדקדוקי פירושן של מלים מקראיות, ובכך יש בו עניין מסויים לחוקרי הפרשנות. בסופו של כתב-יד אחד מן השניים ששרדו מפיי-רוש זה צויין התאריך (לפי מניין לשטרות) 1330, בלא שום רמז שהמחבר אינו עוד בחיים. אולי יש להסיק מכאן, שאמנם היה בחיים ואולי כתיבת ידו היא.

שני הספרים הנזכרים הכילו יותר משמונה-מאות שירים, רובם מכתמים ומיעוטם שירים ארוכים פחות או יותר. לא הכל הגיעו לידינו, אך ניתן לחשב את הכמות על-פי נתונים ביקרתיים (פרט למספר הפיוטים, שאולי היה גדול הרבה יותר). על אלה נוספו חיבורים בפרוזה מחורזת. כמו בעד אשנבים ססגוניים אנו מציצים כאן לתוך עולמם של יהודי מצרים במאה השלוש-עשרה. המלים "אויבים", "צרים", "משנאים" נשנות כאן, והכוונה ליהודים. באותה שעה עוד לא היה לחץ השלטון, המביא לידי ליכוד, ויש שהסכסוכים בתוך קהילות קאהיר, העתיקה והחדשה, ואלכסנדריה, אילצו אדם מכובד לחמוק מפני צריו ומשנאי-איו. לפעמים די היה ללכת אל תחום השלטון הצלבני בעיר המצרית דמיאטה; לפעמים היה הכרח להפליג עד ארץ ישראל או איי הים. אך בעיקרו של דבר אנו מוצאים בשירים עולם כמנ-הגו נוהג: אדם נושא אשה, וכל העיר צוהלת; פלוני מביא את בנו ליום-הלימודים הראשון; הנגיד לקה במחלה — ומשוררנו שולח לו סיפור מחורז רצוף איחולי החלמה; נכבד פלוני מבקש

תנחום הירושלמי; ובראדי היה מוכן להוסיף ול-הדפיס מתוך אותו כתב-יד, אלא שלא נמצא כנר-אה אדם או מוסד שימציא את הכסף הדרוש (להדפסה). ומעשה האיגרת כך היה, שהמשורר חלה ולא היה בידו למלא חובתו ולהגיש תשו-רותיו לחוזרים, והללו באו לבקרו ועוררו התפע-לותו ותודתו. כעבור זמן-מה נשא אחד מבני הנגיד אשה — ושוב מקדיש המשורר שירים לשמ-חה זו, כדרכו. כי השירה נחשבה ליווי מובן-מאליו למאורעות החיים, מן העריסה ועד הקבר. מי שידו השיגה, הזמין שירים לשמחות משפחתו, ומי שתמך במשורר בקביעות, זכה לתשורות כא-לה לעתים מזומנות. באותו עולם של תרבות חצרנית נתנו כבוד למשכיל שידע לכתוב איגרות מחורזות וחרוזים שקולים, מה גם למי שהוא בקי במכמני הלשון ובסוגי המשקלים ובצורות השיר, קודש וחול. יוסף הירושלמי שלח ידו בכל אלה. אפשר שלא כל שיריו ודברי הפרוזה המחור-זת שלו כונסו בשני הכרכים של כתב-היד, "ערוגות הבשמים" וה"דיואן", שהגיעו לידינו. ה-ספר הראשון נכתב בהיותו בן חמש-עשרה, וכי-נוס הדיואן חל — לפי עדות פנימית — אחרי שיבת דויד הנגיד למצרים, ב-1289, ולפני מותו, ב-1300. השירים לפטרוניים אחרים, מלבד דויד, אפשר נתחברו בימים שהלה היה במרחקים ויוסף במצרים, והוא נאלץ לבקש הסותם ותמיכתם של אחרים.

בשנת 1291 אירעו שלושה מאורעות שהחרידו את יוסף: בחודש מאי של השנה ההיא החריבו הצבאות המוסלמים את אחרון המבצרים של ממ-לכת הצלבנים בארץ ישראל, עכו, ועם הנוצרים, שרק מעטים מהם הצליחו להימלט, נרצחו בידי הכובשים גם אנשי הקהילה היהודית שבעיר, על נשיהם וטפם. שמע הרציחות הגיע בוודאי עד מה-רה למצרים, וכפי הנראה השפיע דבר זה לרעה על מצב בריאותו של האב, תנחום, והוא מת כע-בור זמן קצר, בחודש תמוז. באחת הקינות שכתב עליו יוסף הוא אומר שהאב לא אבה לחיות עוד כיוון שלא היו עוד חכמי עכו בעולם. (הוא גם מקונן על נשי עכו, שנהגו לדבר בלשון הקודש.)

ולא הורגל בשכמותו בשעה שעוצבו מושגי-הנוף שלו בילדותו. כיוצא בזה גני זמנו בסגנון הערבי-פרסי — שבילים, ערוגות מטופחות, תעלות-הש-קיה, שיחים ובהם ציפריי-זמר, — שהם ממנעמי החיים, מה גם בחברה נעימה. נערות ודאי שלא נמצאו במחיצת גברים, וממילא מישתה הרעים, משתה הגן, שבו מיטיבים המסובים לבם ביין, בשירה ונגינות, הוא הנושא העיקרי. כאן יש מש-קל נכבד להתפעלות מיפי האדם, וביחוד הנער היפה, הוא המווג את היין והוא המנגן, הוא הנחשק והוא דוחה את המסובים בגאוה. מוטיב זה, "שי-רת העפרים", הוא מנכסי צאן ברזל בשירה הים-תיכונית, כעדות הדוגמאות המרובות שהגיעו אלינו משירי היוונים, הרומים, הערבים והעבריים. מוטיבים אלו — נוף, מסיבות, נעריי-חמד — הם מן המחזורים הקבועים בשירת ימי-הביניים. הם נחלקים לעתים קרובות לעשרה ראשים, לפי ה-נושאים: (א) שבח הפטרון; (ב) מסיבות ריעים ויפי זמרים ונגנים; (ג) גינות לציפריי-שיר; (ד) האהבה וחוליה; (ה) צרות הזיקנה; (ו) בגידת הריעים; (ז) צער הריחוק; (ח) מאיסת העולם הזה, יראת האלהים והציפיה למוות; (ט) הס-תפקות במועט ואמונה; (י) חכמה ושירה. במס-גרת מוטיבים אלו נכללים עיקרי החיים הרצויים למשוררים, אגב נזיפה והטפת מוסר בשעת הצו-רך. כדרכה של כל אמנות הנשמעת לחוגים קבו-עים, כל פריט ופריט כאן הוא מעין ואריאציה בתוך מסגרת הנושאים הנתונים.

ביצירתו של יוסף מופיע סדר המוטיבים הנו-כרים שלוש פעמים במלואו: בשני סיפורים מחו-רוים, ובספר ערוגות הבשמים. הסיפור האחד ענ-יינו מעשה במשורר נודד הפוגש חברת ריעים ה-מיטיבים לבם ביין, והוא מציע להם עיסקה של חליפין: בעבור יין ישיר לכל אחד מעשרת המסו-רים מכתמים על אחד מעשרת העניינים הנזכרים (מספר המכתמים היה כנראה חמישים, ומהם נש-תמרו רק כשלושים). יצירה קטנה זו נקראת "מק-אמת המכתמים". השניה, "מקאמת הצימודים", מדגימה את אמנותו של יוסף בחיבורם של שירים מסוג "צימודים", היינו שלחרוזים משמשות מלים

ללמוד כיצד לכתוב חרוזים — שולח לו המשורר את ספרו (ודאי תמורת טובת-הנאה). ואין צריך לומר שכל פטרון זוכה לעתים בשיר של שבח, רצוף עידוד להוסיף ולתמוך במחבר. זה היה ממנהגי הזמן, וכמוהו תמצא למן שירת פרס ועד הטרוכדורים והמינונגרים באירופה.

לפעמים היה טורח הרבה בשכלול המשלוח הספרותי: אחד מפטרוניו זוכה בסיפור מחורז, בצירוף שיר-פתיחה, ועוד שיר של בתי דלת-וסו-גר ואף שיר-אזור מוקדש לו בהודמנות זו, והכל מלווה איגרת. כיוון שהכתיבה מקצוע היתה, ושי-רי ידידות ושבח היו מאבירי המקצוע הקבועים, לא חיכה המשורר תמיד לביקוש, אלא הכין מלאי מסחורתו, בדומה לפסלים הרומיים שהיו מכינים פסלים, שלא היו חסרים דבר זולת דיוקן פניו של המזמין. אף בשיריו של יוסף אנו מוצאים, במקום שמו של בעל השמחה או בעל התהילה, כתוב לפי-שעה: "השר פלוני", או "הרב פלוני". מתפקידיהם של משוררי ישראל היה לספק שי-רים חדשים לבתי-כנסיות. גם יוסף כתב שירים כאלה, אולם רק ששה-עשר שיריי-קודש משלו שרדו (ואפשר שאחרים טמונים בסידורים ומחזו-רים ובתכלאלים תימניים). רובם כתובים בצורת שיריי-אזור ושיריי-פזמון או מחרוזות מבוססות על פסוקי מקרא. בצד סליחות וקניות לתשעה באב ושירים של "ושמחת בחגך" אתה מוצא כאן שירים על דרך שיר השירים, ונושאם אהבת כנסת ישראל לקב"ה, דודה שרחק ממנה. שירים אלה של אהבת כלולות בקודש יסודם באותה מורשת אליגורית-מיסטית שהבשילה סמוך לזמנו של משוררנו הן את חיבורי האסכולה הספרדית בקבלה והן את המיסטיקה הקאתולית.

משוררנו לא ראה ניגוד בין פיוטים ושירים של מוסר ורגש דתי ובין שירים על תענוגות החיים, וכולם נאספו יחד בספריו. התפעלות מן הנוף אשר סביבו בוקעת גם מבעד למטאפורות שהן ממוסכמות השירה העברית בנוסח ערב. מר-אה היאור הגדול מפעם אותו תמיד מחדש, הן כשהוא לעצמו והן כשהוא משמש לו משל לרוי-חב-ידו של נדיב — ביחוד שהיה בן ארץ-ישראל

שימוש לפי הצורך. דבר זה מסתבר משיר שנת-חבר באותה הזדמנות — כעדות הכותרת הערבית שבה מובא שם הספר בתרגום לערבית: חדאיק אל אטיאב. יש לשער כי לא היתה זו הפעם היחידה שנתבקש לשלוח את ה"ערוגות". על אופיו הלימודי של החיבור מעיד הפירוש בערבית שחיבר לו כדי להסביר לקוראיו לפי פסוקי מקרא את כפלי המשמע שבצימודיו. על-פי פירוש זה יש בידגו לעמוד על היקפה של היצירה, ולפחות לקבוע מה היו הצימודים של המכתמים שאבדו.

שאר כתביו של יוסף המוכרים לנו עד-כזה מכונסים בדיואן, ולפי סוגיהם נכללו באחד משבע עת שעריו. בדיקתם של מאות הדפים בששה כתבי-יד מעלה תמונה ברורה של תכני השערים וסדרם הנכון (פרט לתוכן שני השערים הראשונים). זוהי מן ההפתעות המזדמנות לחוקר כתבי-יד. בתחילה סבורים היו, שחלק מן השערים אבדו וממילא נעלם מאתנו עניינם. וזה סדרם: מקאמות; פיוטים; איגרות; שירי-שבח; שירי-חשק ושירי-יין; קינות; שונות.

כבר עמדנו על שתיים משמונה המקאמות. כנראה הושמו כולן בפיו של אותו מספר, אחיטוב בן חכמוני, ששמו הוא כעין מצבת זכרון שמקים יוסף לאבי המקאמה העברית, יהודה אלחריוז, בעל ספר תחכמוני. אחדות מהן הן סיפור-מסגרת רצוף על דרכו של אחיטוב מספרד מולדתו לארץ-ישראל. בדרכו הוא רואה ושומע את כל הדברים המעמידיים את תוכן המקאמות. אחת מהן היא תרגום מקאמה ערבית. יתכן כי שער זה הכיל עוד סיפורים שאבדו. שהרי כל מה שנשתמר — במקרה נשתמר, ורוב החומר נפגם על-ידי מזיקים ורטיבות, ואי אפשר לקבוע כמה יצירות כינס יוסף בדיואן זה*.

גם לגבי הפיוטים אין להכריע מה היה היקף השער כולו; אחד-עשר הפיוטים של השער ששר-

כפולות-משמע (עלמה, על-מה). אף כי הוא עושה באלה להפליא (לא רק כופל משמע, אלא גם משלש ומרבע), יש למכתמי הצימודים אופי של שירה עממית. המעשה המסופר כאן אינו במשורר נודד יחיד, אלא בשניים. אחד מהם הוא נער מוכשר הבא מירושלים (!) אל ביתו של נדיב במצרים ומביא באמתחתו שיר ארוך ומחוכם במבנהו. הנדיב מבקש לקנות ממנו את השיר, אך הצעיר דורש מחיר רב בכגדים ותכשיטים. הנדיב מסכים לתת לו כהנה וכהנה אם יצליח בהתמודדות על חיבור שירי-צימודים עם משורר אחר שבא מספרד ושמו אחיטוב בן חכמוני. הסיפור כולו ניתן בפיו אחיטוב, המספר לשומעיו על שלבי ההתמודדות. זו מתנהלת בעל-פה, ולבוסף רושמים המתחרים את שיריהם בחוברת ומקבלים את פרסיהם. (מספר המכתמים של שני המתחרים היה כשמונים, ורק קצתם שרדו.)

מקאמה זו אפשר שהיתה יצירת-נעורים המת-ארת איך הגיע יוסף למעמדו בחצר הנגיד. אלא שהספר שהקדיש לו מקיף הרבה יותר מאשר אותה יצירה קטנה וחנינית: מספר מכתמי-הצימודים אשר בספר "ערוגות הבשמים" היה כשש מאות (רובם הגיעו לדינו). הוא כתב אפוא מכתמים מרובים על כל אחד מעשרת הנושאים (כמאה וחמשים בשבח הנגיד; כשבעים על הנושאים ב, ד, י; כשלושים על הנושאים ג, ו). כל חלק הוא "ערוגה", ובה מכתמים (או חרוזים) כמספר הגימטריה העולה משמו של צמח מן הבשמים — לבונה, קנה, הדס וכיוצא בהם. מבנה מחוכם זה הוא תביעת-יסוד בספרי מכתמים, ואכן מזכיר המחבר הצעיר בהתפעלות את ספר הענק למשה אבן עזרא. במובן מסויים מתמודד הוא עם ספר מפורסם זה, שכן נמנע הוא מצימודים בעלי ערך דקדוקי גרידא, החביבים על משה אבן עזרא, וגם מן השימוש בצימודים המופיעים בספר הענק, פרט למקרים שיש לו להוסיף משמע שאינו מצוי שם. לכן אין מן הצדק בכך שהוקרים אחדים ראו בספרו של יוסף חיקוי לספר הענק.

ידוע לנו שיוסף נתבקש לפחות פעם אחת לשלוח את ספרו זה לאחד הנדיבים, לשם לימוד או

* מתמיהות הן ארבע מקאמות שניטלו מאוסף אחר והוכנסו לדיואן (אולי על-ידי בעליהן). כתבי-יד כאן שונה). גיבוריהן מכונים איתן: וחובב. ואם גם אלה חוברו בידי יוסף, הרי אבד ספר שלם שלו.

תה (מוטיב רווח בשירה זו) ואם משום שילוב הנאות מן הטבע, היופי והיין. יש שירי-יין בצורת חידות ויש שיר ארוך שתוכנו משפט בין הכד וה- כוס. בשני שירי-אזור נוהג יוסף כגדולים שלפ- ניו, ביחוד יהודה הלוי ומשה אבן עזרא, ובונה שירו על חרוז בערבית שתוכנו אהבת נערים. בשער הקינות תשע קינות: שלוש על מות יצחק בן דויד הנגיד, שתיים לתשעה באב, שתיים על מות תנחום ואחת לשני הוריו.

השער האחרון מכיל עשרים וששה פריטים קצרים: חידות על שמות ומכתמים אחרים, מהם בשני עיבודים, אחד עברי ואחד ערבי; כמה דברי סאטירה, כגון "לגונב ספר ממני" או "על הפרעו- שים"; שתי תפילות שחיבר בשעה שחלה בגיל שלושים. את הדיואן הוא מסיים בחידה על היין, לאות תודה למי שזיכה אותו בתשורת יין.

אף סקירה קצרה זו מעמידה אותנו על רב- צדדיות שירתו של יוסף; ואף-כי חלק ניכר משי- ריו אינן להם כיום אלא ערך היסטורי בלבד, הנה יש בהם שירים העשויים להנות אוהב-שירה גם כיום*.

מתוך מאות השירים של יוסף הירושלמי נביא כאן לקט קטן, שידגים נושאייהם וצורותיהם.

* ידיעות על יוסף הירושלמי ימצא הקורא בספרו האנגלי של יעקב מאן על יהודי מצרים. כ"ג מכת- מי-יין משלו כלולים בספרו של א. מ. הרמן "ענבי חן" (מחברות לספרות תש"ג).
דוגמאות ליצירותיו כלל ת. שירמן ב"שירים חד- שים מן הגניזה" (האקדמיה הלאומית הישראלית למ- דעים, תשכ"ו).

דו מסומנים במספרים כח-לח. חמישה שירי-קו- דש נוספים נכללו בשערים אחרים.

האיגרות בפרוזה מחורות הן כפי הנראה אוסף שלם של עשר יחידות, המתייחסות לאישים הנז- כרים בדיואן. יש להניח שהמחבר כתב עוד הר- בה איגרות, שלא הכניסן לדיואן. אחת האיגרות היא מאת תנחום. מן ההערות הערביות יש ללמוד כי הנוהג היה שהמשורר שולח מקאמה או יצירה אחרת לנדבן, ומצדף לה שיר או שירים של הק- דשה או שבת, עם איגרת.

השער הרביעי, שירי שבת, הוא הגדול שבכו- לם. יש בו חמשים וחמשה שירים. מהם חמשה- עשר שירי אזור, אחד שיר-פזמון, והשאר — שי- רי בתים של דלת וסוגר. כנהוג יש בשירי השבת פתיחה קצרה או ארוכה, שתוכנה תיאור-טבע או דברי אהבה. המשורר מן האסכולה הספרדית היה לו להשכיל ולמצוא מעבר מתקבל על הדעת מפ- תיחה זו אל דברי השבח לפטרון או לידיד. אח- דות מפתחותיו של יוסף הן שירים ארוכים למדי. (יש לזכור כי לא מעט מן היפים בשיריהם של גדולי משוררי ספרד הם במקורם "פתיחות" כא- לה, אשר הוצגו על-ידי העורכים לפני קהל הקור- אים של זמננו בנפרד.) כרבע שירי השבח מוק- דשים לדויד ולבני ביתו, והשאר לנדיבים וידידים אחרים.

עושר צורני מציין גם את שירי החשק והיין, שמספרם עשרים ושנים. שבעה מהם שירי אזור. הם כונסו בשער אחד משום הקשר שקושר המשור- רר לעתים קרובות את שני הנושאים: אם משום שאכזבה באהבה מביאה לידי הזמנת חברים למש-